

Uldis Neiburgs

Latvijos pasipriešinimo judėjimas vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1945 m.): mokslinio tyrimo problemos ir laimėjimai

Straipsnyje apžvelgiamas Latvijos pasipriešinimo judėjimas nacių okupacijos laikotarpiu, jo ryšiai su kitomis Baltijos pasipriešinimo organizacijomis, iškeliamos šios temos mokslinio tyrimo problemos ir galimi sprendimo būdai.

BENDRAS PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO APRAŠYMAS

Pasipriešinimas nacių okupuotoje Latvijoje yra viena neišspręstų šio regiono Antrojo pasaulinio karo laikotarpio istorijos problemų¹. Kitaip nei jų bendraminčiai daugelyje Vakarų Europos valstybių, kurių tautos, nugalėjus Adolfo Hitlerio Vokietiją, atgavo laisvę, Latvijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai buvo priversti veikti daug sunkesnėmis sąlygomis, kai kova su vienu okupantu nevedė tiesiai į suverenumo atkūrimą – ji vyko gresiant pavojui grįžti į kitą okupacinį režimą. Taigi Latvijos kova dėl šalies nepriklausomybės atkūrimo buvo kova su abiem okupantais – komunistais ir naciais; tą patvirtina pasipriešinimo judėjimas ir

tai, kad šio judėjimo dalyviai patyrė abiejų okupacinių režimų represijas².

Susiklosčius tokioms aplinkybėms, kai pasipriešinimo judėjimas nebuvo suinteresuotas, kad nacių Vokietijos ginkluotosios pajėgos silpnėtų kovoje su Sovietų Sąjunga, kai dalis šio judėjimo narių dalyvavo karinėje žvalgyboje ir kaupė ginklus bei amuniciją, daugelis judėjimo dalyvių žodžiu ir raštu skleidė informaciją, trukdydami vykdyti okupacinio režimo nurodymus, mėgindami pasinaudoti savo pareigomis, kad patarnautų Latvijos žmonių interesams, ir stiprindami visuomenės pasiryžimą siekti laisvos bei nepriklausomos Latvijos valstybės. Pasipriešinimo judėjimo nacių okupuotoje Latvijoje ištakos glūdi nelegalioje Latvijos patriotų kovoje su 1940–1941 m. sovietiniu okupaciniu režimu. Ta kova nesibaigė nacių Vokietijai kapituljavus 1945 m. gegužės 8 d., o atkakliai vyko toliau, iš pradžių ginkluota, vėliau nesmurtine forma, per visą pokario sovietinės okupacijos laikotarpį iki Latvijos nepriklausomybės atkūrimo. Ši pasipriešinimo judėjimo forma pasirodė esanti labai patvari – ji tęsėsi pokarinės sovietų okupa-

cijas metais, be to, turėjo didelį poveikį tam, kad po pusės amžiaus buvo atkurta Latvijos nepriklausomybė³.

Pasipriešinimo judėjimas nacių okupuotoje Latvijoje ėgijo išoriškai teisėtos, bet iš tikrųjų slaptos veiklos prieš okupacinį režimą pobūdį, nes daugelis šio judėjimo dalyvių dirbo įvairiose Vokietijos okupacinės valdžios administracinėse, ekonominėse, karinėse ir kitose struktūrose. Buvęs pasipriešinimo judėjimo dalyvis Arturas Nepartas (1921 m.) vaizdžiai apibūdino šią veiklos formą, rašydamas, kad „pasipriešinimą vokiečiams organizavo daugelis svarbiausių Latvijos įstaigų, kurioms tiesiogiai vadovavo pasipriešinimo dalyviai arba aktyvūs jų rėmėjai. Švietimo generalinis direktoratas daugiausia prisidėjo prie to, kad Latvijos jaunimas išsaugotų patriotinę dvasią, ir tuo pat metu jam buvo taikomi aukšti, kaip karo sąlygomis, mokymo standartai. Daug mokyklų inspektorių, mokytojų ir studentų aktyviai dalyvavo pasipriešinimo judėjime, ir direkcija apie tai žinojo. Taigi šis visą Latviją apėmęs centralizuotas ir koordinuotas aparatas ne tik tvarkė švietimo reikalus, bet ir buvo susijęs su visais Latvijai rūpimais dalykais ir kiek galėdamas aktyviai palaikė pasipriešinimo grupių steigimąsi, jų ryšius ir veiklą. Pasipriešinimo judėjimo vadai dažnai tardavosi su teisingumo generaliniu direktoriumi politiniais klausimais ir dėl veiklos. Žemės ūkio generalinis direktorius aktyviai prisidėjo prie to, kad būtų išsaugotos mūsų ekonominės vertybės“⁴. Manau, kad ateityje Latvijos istorikai turėtų kur kas daugiau dėmesio skirti tokioms pasipriešinimo apraiškoms.

Antra vertus, pasipriešinimo judėjimas nacių okupuotoje Latvijoje turėjo ir organizuotos, ir neorganizuotos veiklos požymių. Tai buvo nelegali pavienių asmenų ir organizacijų, veikusių už okupacinio režimo ribų, veikla, kurioje dalyvavo įvairių socialinių bei politinių visuomenės sluoksnių atstovai,

įskaitant buvusius Latvijos demokratinės respublikos politikus ir seimo (parlamento) narius bei radikalios tautinės organizacijos „Pērkonkrusts“ (Perkūno trenksmas) narius⁵.

Iki šiol neskelbtuose dokumentuose galima rasti įrodymų, kad veikė kelios pasipriešinimo grupės, pavyzdžiui, „Latviešu Nacionālistu savienība“ (Latvijos tautinė sąjunga), „Brīvā Latvija“ (Laisva Latvija), „Latvijas Vanagu organizācija“ (Latvijos vanagai), „Jaunpulki“ (Naujieji pulkai), „Latvijas Sargi“ (Latvijos sargai) ir kitos⁶. Buvo leidžiama daug slaptų laikraščių, pavyzdžiui, „Latvija“ (Latvija), „Tautas Balss“ (Tautos balsas), „Latviešu Ceļš“ (Latvijos kelias), „Brīvā Latvija. Latvju Raksti“ (Laisva Latvija. Latviški straipsniai), „Lāčplēsis“, „Par Latviju“ (Už Latviją); juose buvo reaguojama į nepopuliariausius vokiečių okupacinės valdžios įsakus ir smerkiamas latvių kolaravimas su okupantais⁷.

Nuo 1943-ųjų vasaros buvęs Latvijos ambasadorius Stokholme Voldemārs Salnais (1886–1948 m.) ėmė aktyviai domėtis nacių okupuotos Latvijos padėtimi ir suvokė, kad būtina organizuoti centralizuotą tautinio pasipriešinimo judėjimą. Tuo pačiu metu Latvijoje vyko ir kiti panašūs įvykiai: Leonidas Siliņis (1916–2005 m.), aukštas Latvijos centrinės valdybos (LCV) pareigūnas, 1943 m. liepos 22 d. atvyko per Baltijos jūrą užmegzti ryšių; tą pačių metų rugpjūčio 13 d. keturių didžiausių Latvijos politinių partijų – Latvijos socialdemokratų darbininkų partijos, Ūkininkų sąjungos, Demokratinio centro ir Latgalos krikščionių ūkininkų partijos – atstovai Rygoje oficialiai įkūrė LCV.

LCV rėmė demokratinės ir nepriklausomos Latvijos atkūrimą 1922 m. priimtos Konstitucijos pagrindu. 1944 m. kovo mėn. LCV parengė politinį memorandumą, kurį pasirašė 188 Latvijos politikos ir visuomenės veikėjai, buvę ministrai, parlamento

nariai, universitetų profesoriai, dvasininkai, teisininkai ir t. t.⁸ Šiuo dokumentu buvo išreikštas Latvijos žmonių siekis priešintis nacių politikai, be to, tai buvo nepriklausomybės deklaravimas Vakarų vyriausybėms. Minėta veikla tęsėsi iki 1944 m. vidurio, kai Latvijos diplomatų Vakaruose ir LCV santykiai pasiekė kulminaciją. Ta veikla apėmė keitimąsi informacija, nelegalų laivų kursavimą Baltijos jūra ir t. t.⁹ Minėti ryšiai labai susilpnėjo po to, kai Latvijoje buvo suimti keli LCV vadovai, tarp jų Konstantinas Čakstė (1901–1945 m.), Bruno Kalniņis (1899–1990 m.) ir kiti.

Tuo metu, kai Latvijoje vieną okupacinį režimą keitė kitas, LCV nebuvo pajėgi sudaryti veiklią laikinąją Latvijos vyriausybę ir įgyvendinti planus dėl užsienio karinės pagalbos, taigi ji negalėjo veiksmingai panaudoti generolo Janio Kurelio (1882–1954 m.) būrio ir kitų Latvijos dalinių karinio potencialo Latvijos nepriklausomybei atkurti. 1944 m. lapkričio mėn. vokiečiams sunaikinus kureliečių branduolį, tik leitenanto Roberto Rubenio (1917–1944 m.) vadovaujamo bataliono kareiviai aktyviai susivienijo kovai su naciais. Aštuonis vadovaujančius J. Kurelio karininkus SS ir Liepojos policijos teismas 1944 m. lapkričio 18 d. nuteisė mirties bausme. Daugiau kaip 1300 vyrų buvo suimti ir išsiųsti į koncentracijos stovyklas Vokietijoje. Sunaikindami kureliečius vokiečiai sudavė stiprų smūgį tautiniam pasipriešinimo judėjimui¹⁰.

Vertinant dabartinių istoriografijos specialistų atliekamus pasipriešinimo judėjimo istorijos tyrimus, galima iš esmės sutikti su istoriko Antonijaus Zundaos nuomone, kad „ateityje reikėtų daugiau dėmesio skirti kitų pasipriešinimo organizacijų ir grupių, intelektualų, kaimo gyventojų, universitetų ir mokyklų studentų veiklai nušviesti ir mažiau – jau gerai ištirtiems klausimams, susijusiems su Latvijos centrine valdyba ir

Kurelio daliniu. Pasipriešinimo judėjimo nacių okupuotoje Latvijoje veiksmingumas neturėtų būti vertinamas remiantis tik kai kuriais kiekybiniais ar kokybiniais veiksniais, pavyzdžiui, išplatintų draudžiamų agitacinių lapelių, memorandumų ir laikraščių skaičiumi arba įvykdytomis akcijomis ar ardomąja veikla. Apskritai pasipriešinimas okupantams svarbus tuo, kad jis gynė aukštas visuomenės moralės normas ir demokratines vertybes“¹¹.

BENDRADARBIAVIMAS SU KAIMYNINIŲ ŠALIŲ PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIM AIS

Karo metais Latvijos tautinio pasipriešinimo judėjimas palaikė ryšius su panašiomis Estijoje ir Lietuvoje veikusiomis pasipriešinimo grupėmis bei organizacijomis. Kartais buvo mėginama užmegzti ryšius ir su kitų nacių okupuotų Europos tautų pasipriešinimo grupių nariais. Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimo nacių okupacijos laikotarpiu istorikai iki šiol nėra pakankami ištyrę iš dalies dėl istorinių šaltinių stokos. Apie tai savo leidiniuose šia tema diskutuoja tik žymūs Baltijos valstybių autoriai Dzintaras Ērglis ir Arūnas Bubnys¹².

Bendras supratimas apie pasipriešinimo judėjimo išplitimą nacių okupuotose Baltijos valstybėse pateikiamas apžvalgoje „Baltijos valstybių padėtis 1943 m. kovo mėn. pagal suomių šaltinius“. Šią apžvalgą parašė Latvijos ambasadorius Jungtinėse Valstijose Alfredas Bilmanis (1887–1948 m.), ir ji buvo paskelbta karo metais. Autorius joje pateikia tokią informaciją: „Pogrindžio judėjimo užmojai visose trijose Baltijos valstybėse didėja. Taip pat daugėja miškuose ir kitur besislapstančių nelegalių asmenų. Priežastis ta, kad kyla nemažai abejonių ir įtarimų, ar tik vokiečiai, naudodami tokias priemones

kaip legionai ir įdarbinimo tarnybos, nesiekia tų pačių rezultatų, kurių bolševikai siekė masiniais trėmimais. Tai skatina ir pagrindžio judėjimą, ir greitą nelegalių asmenų skaičiaus didėjimą. Tačiau šis pagrindžio judėjimas jokių būdu nėra komunistinis, o griežtai tautinis, patriotinis. Jei ir yra komunistų, tai labai nedaug, ir patriotinės organizacijos ryžtingai veikia prieš juos. Pasirodo draudžiami laikraščiai, kuriuose raginama vienyti tautą, kad ji protingai ir išmintingai pasipriešintų tiems okupacinės valdžios įsakams, kurie gali katastrofiškai sumažinti darbo jėgą. Pagrindinės patriotinės organizacijos yra susikūrusios visose trijose Baltijos šalyse.¹³

Šiuo metu istorinėje literatūroje skelbiama fragmentiška informacija apie Baltijos pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimą gali būti papildyta Vokietijos ir Baltijos valstybių archyvuose esančiais dokumentais šia tema. Tie dokumentai padėtų tiksliau įvertinti tokių tarptautinių ryšių reikšmę¹⁴.

Daugelis istorijos šaltinių liudija, kad Latvijos socialdemokratai palaikė nelegalius ryšius su Baltijos tautų ir Skandinavijos socialdemokratais. Lietuvos socialdemokratų atstovas Pranas Briūnas 1942–1944 m. bent penkis kartus keliavo į Rygą, kur susitiko su B. Kalniūnu, o vėliau su Paulu Grunduliu¹⁵. 1943 m. rudenį Lietuvos pasipriešinimo judėjimo vadovai P. Briūnas, Kipras Bielinis ir Jeloveckis susitiko su Latvijos socialdemokratais Jelgavos apskrities Platone rajone, „Zilēni“¹⁶. Šiame susitikime buvo aptartas kartu parengtas ir vėliau išplatintas pranešimas „Baltijos tautų darbininkai Vokietijos ir Rusijos okupacijų metais“. Jame pabrėžiama, kad Baltijos tautos buvo tarsi girnos tarp SSRS ir Vokietijos, o Vakarų demokratijos pergalė – vienintelė jų išsigelbėjimo viltis¹⁷.

Vienas svarbiausių Baltijos pasipriešinimo judėjimo memorandumų buvo 1943 m.

gruodžio mėn. parengtas „Pareiškimas Lietuvai, Latvijos ir Estijos žmonių vardu“. Jis pasiekė Švedijos užsienio reikalų ministeriją ir užsienio ambasadas Stokholme. Išsiųsdamas šį dokumentą JAV valstybės departamentui, JAV ambasadorius Stokholme Hershelis W. Johnsonas 1944 m. kovo 22 d. rašė: „Turimomis žiniomis, šis pareiškimas atsirado ne tarp Baltijos tremtinių, o šiuo metu Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje aktyviai veikiančiose žmonių grupėse. Pastarojo meto Baltijos šalių emigrantų vizitai į Švediją rodo, kad šios grupės telkiasi apie pagrindžio pasipriešinimo organizacijas visose trijose šalyse ir kad tas organizacijas remia arba joms bent prijaucia daugelis Baltijos šalių gyventojų, kurių požiūris atitinka pareiškime išdėstytą požiūrį [...]. Be to, pabėgėliai teigia, kad Baltijos šalyse iš esmės tikima, jog Vokietija pralaimėjo karą ir jai anksčiau ar vėliau teks atsisakyti savo valdžios šiose šalyse, tad vienintelė šalis, šiuo metu kelianti pavojų jų nepriklausomybei, yra Sovietų Sąjunga.“¹⁸

LCV istorijos tekstuose, kurie anksčiau buvo labai vertinami, dažniausiai pabrėžiami LCV nuopelnai organizuojant Latvijos, Estijos ir Lietuvos pasipriešinimo judėjimų bendradarbiavimą. Istorikas D. Ėrglis rašo, kad visos trys Baltijos tautų pasipriešinimo organizacijos palaikė nuolatinį ryšį¹⁹, bet jis neįvertina tuometinių jų susitikimų svarbos. Aktyvus LCV narys L. Siliūnis savo rašiniuose mini tik tris susitikimus, kuriuose buvo aptartos bendradarbiavimo galimybės, – 1944 m. sausio, kovo ir balandžio mėn.²⁰

Atskirose ataskaitose, pateiktose įvairiuose dokumentuose, nurodoma informacija, patvirtinanti, kad 1944 m. pirmąjį pusmetį Rygoje vyko minėti trys Baltijos pasipriešinimo judėjimo vadovų susitikimai. Remiantis Ostlando saugumo policijos vado ir SD ataskaita, sausio 8 ir 9 d. Rygoje vyko Latvijos ir Lietuvos pasipriešinimo judėjimo atstovų susitikimas (konferencija). Jame LCV

pirmininkas K. Čakstė, B. Kalniņis ir buvęs ministras Ludvigas Sēja (1885–1962 m.) kartu su Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto pirmininku profesoriumi Steponu Kairiu aptarė bendradarbiavimo galimybes. Dėl techninių priežasčių į šį susitikimą negalėjo atvykti Estijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai²¹.

Konferencijoje buvo diskutuojama šiais klausimais: 1) abipusis ryšys; 2) bendros politinės padėties apibūdinimas; 3) Latvijos ir Lietuvos elgsena, jei įsiveržtų bolševikai; 4) požiūris į vokiečių okupaciją; 5) bendradarbiavimo konfederacijos forma galimybė. Latvijos ir Lietuvos atstovai pripažino, kad kaimyninės šalys turi vienytis ir dirbti kartu. Konferencijos dalyviai padėkojo Baltijos šalių ambasadoriams už jų bendrą darbą užsienyje siekiant atkurti suverenitetą *de facto* ir palinkėjo jiems dar artimiau bendradarbiauti ateityje²².

Pasak istoriko A. Bubnio, vienintelis apčiuopiamas Rygos konferencijos rezultatas buvo „Baltijos“ informacinio biuletenio paskelbimas. Pirminis šio biuletenio tikslas buvo skelbti bendrą visų Baltijos šalių kovą su priešu. Deja, iki antrosios sovietų okupacijos Baltijos kraštuose spėta paskelbti tik kelis šio leidinio numerius²³.

Estijos SSR NKGB komisaras 1945 m. sausio mėn. išsiaiškino, kad 1944 m. kovo 15 d. Rygoje, „aktyvaus nacionalisto ir buvusio Latvijos prezidento sūnaus“ K. Čakstės bute, įvyko nelegalus Estijos ir Latvijos pasipriešinimo grupių narių susitikimas. Jame dalyvavo ir „Estijos Respublikos tautinio komiteto“ atstovas Ernastas Kullis, taip pat K. Čakstė, B. Kalniņis ir L. Sēja. Buvo aptartas „tautinio elemento“ veiklos Baltijos šalyse koordinavimas²⁴.

Kitas Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimo vadovų susitikimas vyko Rygoje 1944 m. balandžio 15 d. Jame aptarti šie klausimai: 1) keitimasis informacija apie Baltijos

valstybių politines ir ekonomines sąlygas; 2) tikrosios karinės ir politinės padėties įvertinimas; 3) pasipriešinimo judėjimo veiklos koordinavimas; 4) Baltijos tautų konfederacijos steigimas²⁵.

Užkoduotoje K. Čakstės ataskaitoje, skirtoje LCV užsienio delegacijai Švedijoje, rašoma, kad susitikimo dalyviai tikėjosi, jog SSRS puls Baltijos tautas, todėl planavo „su ginklais rankose, iš visų jėgų bet kokiomis aplinkybėmis ginti savo šalį ir kovoti su bendru priešu dėl savo suverenumo atkūrimo, pasinaudojant bet kokia išorine pagalba. Tinkamu metu tautos sukurs savo vyriausybes“²⁶. Klausimas dėl konkrečios Baltijos valstybių konfederacijos organizavimo buvo atidėtas iki tol, kol susiklostys palankesnės aplinkybės.

Deja, šiems ketinimams tomis istorinėmis aplinkybėmis nebuvo lemta išsipildyti. Netrukus buvo suimti keli Baltijos pasipriešinimo judėjimo dalyviai. 1944 m. balandžio 21 d. Taline Vokietijos saugumui pavyko suimti iš Suomijos grįžtantį Lietuvos kurjerį Kazį Ambraziejų. Be to, saugumas perėmė susitikimų Rygoje medžiagą, kurioje buvo dalyvių pavardės ir diskusijų turinys. Yra dvi versijos, kaip vokiečių saugumas aptiko Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimo vadovus. Pagal pirmąją versiją Lietuvos kurjeris, Estijoje būdamas girtas, atkreipė vokiečių valdžios dėmesį. Pagal antrąją – estė, supratusi, kad jos vyras dalyvauja pasipriešinimo judėjime, apie tai pranešė vokiečių karininkui, kuris buvo jos meilužis, ir šis įspėjo nacių valdžią²⁷.

Ostlando saugumo policijos ir SD vadas 1944 m. gegužės 2 d. ataskaitoje rašė, kad balandžio 21 d. buvo suimtas Lietuvos armijos pirmasis atsargos leitenantas K. Ambraziejus ir keli kiti šnipinėjimo organizacijos nariai. Estijoje buvo suimta 100 žmonių, o Latvijoje tik šeši. Gali būti, kad visose trijose valstybėse dar bus suimta daugiau žmonių. Sklinda gandai apie grupę, kuri, kiek žinoma, nėra

įkūrusi apibrėžtos organizacijos. Šiai grupei vadovauja šeši asmenys, padedami šešių patarėjų. Vadai yra iš inteligentijos sluoksnio. Tam tikri faktai leidžia spėti apie savivaldos politinių grupių neteisėtas užmačias. Minėta organizacija palaikė ryšius su Estijos emigrantų grupėmis Suomijoje ir Švedijoje, o šios emigrantų grupės – su Vakarų šalimis. Vienas iš šios Ostlande veikiančios grupės tikslų buvo padėti pagrindą ginkluotų dalinių formavimui tuo atveju, jei Vokietijos frontas šiaurėje žlugtų. Taip pat apsvastyta galimybė gauti ginklų iš Švedijos ir Suomijos²⁸.

Buvusių Latvijos pasipriešinimo judėjimo dalyvių raštuose dar minimas ryšys su Danijos pasipriešinimo dalyviais; šį faktą reikia nuodugniau išnagrinėti²⁹. Galimas dalykas, kad svarbus vaidmuo palaikant ryšius teko socialdemokratų inžinieriui Jāniui Irbēniui (1905–1962 m.). Vokiečių okupacijos metais jis neva mokslo reikalais keletą kartų lankėsi Danijoje ir Švedijoje, kur susitiko ir pasikeitė informacija su žymiais politinių grupių atstovais³⁰. Ankstesnės studijos patvirtina ir tai, kad epizodiniai nelegalūs ryšiai buvo užmegzti su Lenkijos pasipriešinimo judėjimo oficialiu pareigūnu Stanislavu Blaževičiumi ir kitais lenkų pasipriešinimo dalyviais³¹.

Tačiau Latvijos pasipriešinimo judėjimas neįstengė pasiekti galutinio tikslo – atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę. Esant tokiai politinei padėčiai, kai Baltijos šalių teritoriją kontroliavo dvi karinės jėgos – nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, – tai buvo neįmanoma.

RYŠIAI SU VAKARŲ SĄJUNGININKAIS IR SKANDINAVIJOS ŠALIMIS

Svarbus Latvijos, panašiai kaip ir Estijos bei Lietuvos, pasipriešinimo judėjimo istorijos tyrimo aspektas yra judėjimo dalyvių pastangos pasidalyti su įvairių Vakarų

Europos šalių karine žvalgyba ir užsienio ministerijomis informacija apie įvykius nacių okupuotoje teritorijoje. Pastaraisiais metais parašyta keletas darbų, kuriuose dokumentais patvirtinami pasipriešinimo judėjimo dalyvių mėginimai užmegzti ir palaikyti ryšius su Vakarais. Tai Andrew Ezergailio 2002 m. parašytas darbas „Stokholmo dokumentai. Vokiečių okupacija Latvijoje 1941–1945 m.: Ką žino Amerika?“³², paskelbtas Rygoje; 2005 m. Vilniuje išleista Tomo Remeikio knyga „Vokiečių okupacija Lietuvoje 1941–1945 m.: JAV pasiuntinybės Stokholme depešos“³³ ir „Išsaugotas lojalumas: Estijos vyriausybė 1940–1992 m.“³⁴, kurioje paskelbta daug karo meto dokumentų iš Švedijos ir kitų užsienio archyvų.

Vienas svarbių informacijos maršrutų vedė pas publicistą Antaną Valiukėną (1913–1946 m.), kuris pabėgo nuo sovietų okupacijos Lietuvoje ir kuriam buvo leista per karą gyventi Vokietijoje. Medžiagą A. Valiukėnui iš Lietuvos perduodavo patikimi kurjeriai, kurie Lietuvoje turėjo oficialius postus ir, kaip vokiečių tarnybų valdininkai, galėjo laisvai keliauti į Vokietiją. Šią informaciją įvairiais diplomatiniais kanalais, įskaitant Švedijos karo atašė Berlyne pulkininką Carlą H. Julin-Dannfeltą, teikė buvęs Lietuvos ambasadorius Stokholme Vytautas Gylys (1886–1959 m.). Antras svarbus maršrutas, kuriuo keliavo įvairūs kurjeriai, buvo Baltijos jūra; ją perplaukus dokumentai buvo perduodami tiesiai į rankas. Svarbiausias vaidmuo čia teko Kauno universiteto profesorius Algirdui Vokietaičiui (1909–1994 m.)³⁵.

Panašiu būdu Estijos ir Latvijos judėjimų dalyvių nelegaliai siunčiamą informaciją gaudavo buvę Estijos ambasadoriai Helsinkyje ir Stokholme Aleksanderis Warma (1890–1970 m.) ir Heinrichas Laretei (1892–1973 m.)³⁶ bei buvęs Latvijos ambasadorius Stokholme V. Salnais³⁷. Visi trys Baltijos pasipriešinimo judėjimai palaikė glaudžius ryšius

su buvusiais jų šalių ambasadoriais Stokholme; pastarieji savo ruožtu ieškojo ryšių su britų (SIS) ir amerikiečių (OSS) saugumo tarnybomis, kurioms teikė informaciją apie padėtį vokiečių okupuotose Baltijos šalyse. Nežinoma, ar už gautą informaciją Baltijos ambasadoriams buvo duoti kokie nors politiniai pažadai, bet šiandien akivaizdu, kad po karo vykusiose konferencijose Vakarų sąjungininkai patys nė karto neiškėlė Baltijos valstybių suverenumo klausimo, į kurį Baltijos šalių ambasadoriai (jų veikla Londone ir Vašingtone dar buvo pripažįstama teisėta) sudėjo savo viltis³⁸.

Antra vertus, bendra šiuolaikinėje Latvijos istoriografijoje vyraujanti koncepcija, kad pirmoji oficiali informacija apie nacių okupuotos Latvijos padėtį Vakaruose gauta po to, kai 1943 m. į Švediją atvyko LCV veikėjas L. Siliņis, nėra visiškai tikslis³⁹. Pasak buvusio Latvijos karinio jūrų laivyno povandeninių laivų skyriaus leitenanto Austrio Ķirsio (1915–1995 m.) pranešimų, padarytų tuo po Antrojo pasaulinio karo, iki 1942 m. į švedų kalbą buvo išverstos trys ilgos ataskaitos apie įvykius ir gyvenimo sąlygas okupuotoje Latvijoje. A. Ķirsio manymu, vertėjas buvo nelegalios Latvijos tautinės sąjungos (LTS) narys leitenantas Indriķis Ruckulis (1890–?), kuris buvo susijęs ir su Rygos uosto policijoje įsikūrusia pasipriešinimo grupe. Tada buvo užmegzti ryšiai su Švedijos laivų kapitonais, kurių buvo prašoma pristatyti dokumentus į Švedijos užsienio reikalų ministeriją arba Didžiosios Britanijos ar Junginių Amerikos Valstijų ambasadas Stokholme⁴⁰.

Kadangi oficialių pareiškimų, patvirtinančių, kad LTS dokumentai Švedijoje buvo gauti, iki šiol nerasta, tuo patikėti galima tik iš dalies. Archyvų medžiaga rodo, kad ir buvęs Latvijos ambasadorius V. Salnais, ir Vakarų diplomatai Stokholme jau iki 1942 m. pabaigos–1943-ųjų pradžios (dar gerokai prieš LCV pradant veiklą) buvo

gavę informacijos apie pasipriešinimo judėjimą ir bendras sąlygas nacių okupuotoje Latvijoje.

Taigi 1942 m. lapkričio mėn. Stokholme viešai pasirodė išsami buvusio Latvijos ambasadoriaus šioje šalyje ataskaita „Vieneri vokiečių okupacijos Latvijoje metai“. Toje ataskaitoje jis apibūdino nacių okupacinę politiką ir pabrėžė vis didėjantį latvių nusivylimą⁴¹. Jau nuo 1942-ųjų veikė JAV ambasados Stokholme remiamas Strateginių paslaugų tarnybos Baltijos valstybių skyrius⁴². Jis gaudavo informaciją iš legalių šaltinių, pavyzdžiui, Vokietijos radijo laidų ir straipsnių spaudoje, o vėliau iš Latvijos pasipriešinimo judėjimo, kuris buvo užmezgęs slaptus ryšius jūra su Švedija. Informacijos šaltinis buvo ir Latvijos pabėgėliai Švedijoje. JAV ambasadorius Stokholme H. W. Johnsonas 1943 m. kovo 3 d. pranešime pažymėjo, kad „Latvijoje veikia ne mažiau kaip dvi pagrindžio organizacijos, leidžiančios nelegalius laikraščius ir apskritai tarpusavyje bendradarbiaujančios vykdant antisovietinę bei antivokišką veiklą. Viena iš tų organizacijų buvo įkurta vokiečių okupacijos laikotarpiu, kita – valdant sovietams. Nors tiksliai ir nežinoma, bet numanoma, kad veikia ir komunistų partija“⁴³.

Šiuo metu turimi dokumentai patvirtina ir tai, kad nacių okupuota Latvija buvo susidomėjusi ir Skandinavijos žvalgybos tarnyba, palaikiusi ryšį su Latvijos pasipriešinimo judėjimo vadovais. Šiandien žinoma, kad karo metu Švedijos žvalgybos informatorius Gerhardas Brēmanis, tuo metu dirbęs Latvijos žemės savivaldos švietimo ir kultūros tarnyboje, nuolat susitikinėjo su Švedijos žvalgybos vadu kapitonu Helmutu Ternbergu, kuris keletą kartų buvo pats atvykęs į Rygą⁴⁴.

Be to, informaciją įtakingiems Suomijos politiniams sluoksniams teikė buvęs radikaliųjų tautinės organizacijos „Pērkonkrusts“

vadovas Gustavas Celmiņis (1899–1968 m.), kurio žmona buvo suomė. Jam padėjo Vokietijos oro pajėgose tarnavę Suomijos karininkai, tarp jų majoras Atianenas⁴⁵. G. Celmiņis ir pats rašė straipsnius nelegaliam laikraščiui „Brīvā Latvija. Latvju Raksti“, kuriam medžiaga buvo imama ir iš švediškų bei suomiškų šaltinių⁴⁶.

Draudžiamus ryšius ne tik su kitų Baltijos valstybių bendrapartiečiais, bet ir įvairiais Skandinavijos bei Danijos politikų sluoksniais palaikė ir Latvijos socialdemokratai. Į kai kuriuos iš jų buvo įsitraukęs Suomijos socialdemokratų vadovas Vaino Tanneris (1881–1966 m.), Švedijos laikraščio „Morgon Tidningen“ redaktorius Richardas Lindstromas (1894–1950 m.) ir Danijos pasipriešinimo judėjimo vadovas Poulas Andersen (1922–2006 m.)⁴⁷. Iš kitų istorinių pranešimų žinoma, kad daug pasipriešinimo judėjimo dalyvių buvo laikomi nacių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, įtarti rinkę informaciją britų žvalgybai. Tarp įkalintųjų buvo Valdis Purinš⁴⁸, Albertas Dullis (1911–1997 m.)⁴⁹ ir Alida Niklase (1917–2000 m.)⁵⁰, o jų veikla faktiškai niekada nebuvo tirta.

Informacija apie britų slaptųjų žvalgybos tarnybų (SŽT) ir LCV ryšius bei apie generolo J. Kurelio būrį pasirodė istorinėje literatūroje. Britų istorikas Tomas Boweris rašo, kad britų SŽT kontaktinis asmuo Latvijoje karo metais buvo Valdemaras Ģinteris (1899–1979 m.), o Švedijoje SŽT palaikė glaudų ryšį su buvusiu Latvijos ambasadoriumi Stokholme V. Salnais. Britų SŽT atstovai per Švedijos jūrų tarnybos kapitoną Johannsoną perdavė V. Salnais 50 tūkst. švediškų kronų ir padėjo įsigyti įvairių dokumentų bei leidimų. Svarbiausi informacijos šaltiniai Latvijoje buvo LCV narys Pēteris Klibiķis ir Vokietijos abvero (nacistinės Vokietijos armijos žvalgybos) leitenantas Ervinas Haselmannas⁵¹.

Pasak dokumentų, kapitonas Kristapas Upelniekas (1891–1944 m.), generolo J. Kurelio būrio karinio štabo viršininkas, manė, jog susidariusi padėtis yra panaši į 1919 m. padėtį. Jis tikėjo, kad būtina skelbti Latvijos tautinę nepriklausomybę ir sudaryti laikinąją vyriausybę, kuriai vadovaujant Latvijos ir Vokietijos ginkluotosios pajėgos tęstų kovą Kurše⁵². 1944 m. spalio 16 d. J. Kurelio būrio štabo būstinėje buvo kruopščiai parengti du ginkluoto pasipriešinimo planai. Pirmajame plane numatyta kureliečiams persikelti į Švediją, jei vokiečių kariuomenė evakuotųsi iš Kuršo. Tam tikslui tarp Ventspilio ir Liepojos reikėjo įkurti pakrantės bazę ir ginti ją tiek nuo vokiečių, tiek nuo rusų, sudarant sąlygas visiškai evakuacijai. Kadangi tokio masto operacijai turimų pajėgų nepakako, buvo nutarta susijungti su Latvijos legiono daliniais ir operaciją atlikti kartu. Antrasis planas buvo sumanytas tam atvejui, jei nepasisektų įkurti bazės. Jame numatyta ginkluotąsias pajėgas padalyti į mažesnes grupes ir, pasislėpus miškuose, laukti patogaus momento sukilti prieš sovietų pajėgas⁵³.

LCV vadovybė, su kuria buvo susijęs K. Upelniekas ir kiti J. Kurelio štabo karininkai, nei rėmė šiuos planus, nei atmetė. LCV būstinės štabo Švedijoje telegramoje buvo rašoma: „Britanijos atstovai duoda nurodymus ginti Kuršą, kol Baltijos jūroje pasirodys britų ir amerikiečių karinis jūrų laivynas. Šių laivų atvykimo į Baltiją laiko nurodyti negalima. Atsižvelgdami į aplinkybes ir turimus išteklius, nuspręskite, ar tai įmanoma įvykdyti, ir atitinkamai veikite. Jei vietos aplinkybės leistų, turi būti skelbiamas Latvijos tautos suverenitetas.“ Šios neaiškios aplinkybės neabejotinai lėmė tai, kad Kurše susirinko visi asmenys, susiję su 1944 m. K. Upelnieko organizuotu radiju. Jis davė nurodymus dėl transliuojamos medžiagos turinio, pabrėždamas: „Nesiųskite strateginių pranešimų, jei jie bus naudingi rusams

arba pateks į jų rankas. Jei anglai sugebės sustabdyti rusus, tada taip. Neleisim, kad mums perpjautų gerkles. Anglai nepajėgūs sustabdyti rusų teroro prieš latvius.⁵⁴

Apskritai Vakarų slaptosios tarnybos iš Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimų gaudavo daug vertingų dokumentų apie įvykius nacių okupuotose teritorijose. Tai liudija faktas, kad po Antrojo pasaulinio karo paskelbtuose oficialiuose leidiniuose apie JAV saugumo tarnybos (OSS) istoriją pabrėžiama, jog „tarp geriausios Antrojo pasaulinio karo metu rastos žvalgybinės medžiagos buvo medžiaga, Stokholme gauta ryšių su Baltijos valstybėmis kanalais“⁵⁵. Nepaisant to, JAV ir Didžioji Britanija nebuvo linkusios atsilyginti kažkuo apčiuopiamu, o tyliai sutiko su tuo, kad Baltijos valstybės liktų SSRS sudėtyje ir po Antrojo pasaulinio karo.

PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO STATUSAS IR DALYVIŲ SKAIČIUS

Dar ilgai po karo, kai sovietų totalitarizmo sąlygomis Latvijoje nebuvo įmanoma objektyviai tirti tautinio pasipriešinimo judėjimo, buvo nepelnytai apleistas pasipriešinimo judėjimo dalyvių identifikavimo ir jų pavardžių paskelbimo klausimas.

Sovietinėje istoriografijoje minima tik nedidelė tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių dalis. Jie nesąžiningai vadinami „buržuaziniais nacionalistais“, „nacių žvalgybos agentais“, „pseudoopozicionieriais“ ir kitaip⁵⁶. Sovietų istorikų darbuose nutylima ir apie vokiečių valdžios represijas tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių atžvilgiu arba sąmoningai mažinamas tų represijų mastas. Yra tam tikrų tendencingų išimčių (pavyzdžiui, „tautos“ generolas J. Kurelis arba „garbės kaliniai“ G. Celmiņis ir B. Kalniņis). Toks vokiečių represijų traktavimas sukelia dirbtinį kontrastą tarp kelių tautiš-

kai nusiteikusių pasipriešinimo dalyvių ir kelių tūkstančių „sovietų patriotų“, kovojusių su naciais komunistų viešpatavimo laikotarpiu⁵⁷.

Daugiau šioje srityje nuveikta šių dienų istoriniais tyrimais, atliktais latvių tremties šalyse ir pirmiausia Latvijoje, nors svarbiausi darbai šia tema labai skiriasi. Kai kuriuose tik paminėta, kiek buvo tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir nacių represuotų žmonių (kartais šis skaičius net padidinamas), nors kituose, tikslesniuose dokumentuose konkrečiai nurodomos tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių pavardės ir aprašoma jų veikla, taip pat nacių bei sovietų režimo represijos jų atžvilgiu. Taigi šiandien, pagerbdami Haraldą Biezais, Valentine Lasmane ir L. Silinį⁵⁸, kurių darbuose, paskelbtuose tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje, dokumentais pagrįstos konkrečios pasipriešinimo judėjimo dalyvių pavardės, jų veikla karo metais ir okupantų valdžios represijos prieš juos, turime pripažinti ir naujausių studijų, pastaruoju metu papildžiusių minėtus darbus, vertę.

Istorikas D. Ērglis, nuodugniai išnagrinėjęs Latvijos SSR KGB baudžiamąsias bylas⁵⁹, nustatė 144 LCV aktyvistų ir rėmėjų bei 314 generolo J. Kurelio būrio narių pavardes; visi jie buvo sovietų valdžios represuoti po Antrojo pasaulinio karo⁶⁰. Tačiau ateityje mes turėtume pripažinti ne tik tuos, kurie nukentėjo nuo sovietų represijų, bet ir visus LCV veiklos dalyvius (politikus, asmenis, kurie plukdė laivais, palaikė radijo ryšį, kentėjo nuo nacių režimo). Tai mums padėtų tiksliai nustatyti kiekvieno asmens ryšį su LCV. Vertėtų palyginti LCV ir kitų tautinio pasipriešinimo judėjimo organizacijų narių, buvusių vokiečių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, skaičiaus santykį⁶¹.

Istorikas U. Neiburgas, remdamasis 1946 m. Detmolde (Vakarų Vokietija) įsikūrusios Latvijos pasipriešinimo judėjimo

asociacijos archyvo medžiaga⁶², kuri visai neseniai buvo perkelta į Latvijos okupacijos muziejų, 21 Latvijos istorikų komisijos tome pirmą kartą platesniam visuomenės sluoksniui pristato 234 pasipriešinimo judėjimo narių pavardes ir pateikia informacijos apie jų dalyvavimą pasipriešinimo judėjime nacių okupuotoje Latvijoje⁶³. Šį darbą būtina tęsti, siekiant turėti kuo išsamesnę Latvijos pasipriešinimo judėjimo Antrojo pasaulinio karo metais dalyvių apžvalgą.

Šio klausimo aktualumą patvirtina ir Latvijos Respublikos Parlamento 1996 m. balandžio 25 d. priimtas įstatymas „Dėl tautinio pasipriešinimo judėjimo dalyvio statuso“, pagal kurį pasipriešinimo judėjimo dalyvio statusas taikomas nuolatiniais Latvijos Respublikos gyventojams: 1) kurie dalyvavo ginkluotoje ir pagrindžio pasipriešinimo kovoje prieš okupacinių režimų karinius dalinius ir administracijas; 2) kurie prisidėjo prie ginkluotos ir pagrindžio pasipriešinimo kovos, suteikdami kovotojams materialią bei kitokią pagalbą ir taip rizikuodami asmenine laisve bei keldami pavojų savo gyvybei; 3) kurie skleidė Latvijos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo idėją, platindami draudžiamą spaudą, atsišaukimus ir kitus leidinius, atvirai priešindamiesi okupaciniam režimui, jo nustatytai tvarkai arba jo ideologijai. Pagal šį įstatymą asmenys, kurie dalyvavo politinėse komunistų arba nacių režimo vykdytose represijose arba buvo nuteisti už sunkių tyčinių nusikaltimų įvykdymą, nelaikomi tautinio pasipriešinimo judėjimo nariais, jei nėra reabilituoti⁶⁴.

TEORINIS PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIMO ASPEKTAS

Norint suprasti pasipriešinimo judėjimo veiklą Antrojo pasaulinio karo metais, svarbu susipažinti ne tik su praktiniu, bet ir su

teoriniu šio klausimo aspektu⁶⁵. Kitaip nei Vakarų Europos pasipriešinimo judėjimų istorija, istoriografija dar nenustatė aiškių mokslinių kriterijų, kuriais remiantis reikėtų tirti pasipriešinimo judėjimą nacių okupuotoje Latvijoje Antrojo pasaulinio karo metais. Tik per XX a. paskutinįjį dešimtmetį, žlugus totalitarinei sovietų sistemai ir jos ideologizuotai istoriografijai, šią temą įmanoma nagrinėti objektyviai ir moksliskai.

Tautinio pasipriešinimo judėjimo mokslinio tyrimo svarba pabrėžta keliuose probleminiuose straipsniuose, paskelbtuose įvairiuose periodiniuose leidiniuose, ir į juos reikėtų atsižvelgti rengiant kriterijus, taikytinus pasipriešinimo judėjimo apibrėžimui. Pavyzdžiui, Kārlis Kangeris, Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamento mokslinis tyrinėtojas, rašė: „Bendradarbiavimas (kolaboravimas) arba pasipriešinimas yra du okupuotos teritorijos gyventojų reagavimo į okupacinį režimą būdai. Ir bendradarbiavimo, ir pasipriešinimo formos gali būti įvairios. Tai ne tik sąmokslas ar ginkluota kova. Sėkmingo pasipriešinimo sąlygos yra šios: žmonių vienybė, bendras tikslas, pasipriešinimo valdymo centrai okupuotoje teritorijoje ir už jos ribų, abiejų centrų ryšys, veiklos finansinio rėmimo bazė (užsienyje), okupuotos šalies kaimynystėje įsikūrusi infiltracijos bazė, palanki šalis (sąjungininkė), remianti kovą su okupacine valdžia.“⁶⁶

Jau praėjusio amžiaus dešimtajame dešimtmetyje tiriant istoriją įsivyravo nuomonė, kad pasipriešinimo judėjimas yra nevienalytis – svarbiausias jo kryptis sudarė Latvijoje veikę tautinis ir sovietinis pasipriešinimo judėjimai (prie pastarojo nepriskiriamos komunistų diversantų ir partizanų grupės, kurios į Latviją per fronto liniją buvo perkeltos iš tolimų SSRS rajonų)⁶⁷. Kaip patvirtina neseniai atliktos istorikų Ēriko Jēkabsono⁶⁸ ir Marģerio Vestermanio⁶⁹ studijos, Antrojo pasaulinio karo metais nacių okupaciniam

režimui Latvijoje priešinosi ir lenkai bei žydai. Tačiau pastaruoju metu labiausiai akcentuojamas klausimas, ar apibrėžiant Latvijos „pasipriešinimo judėjimo“ sąvoką nereikėtų apsiriboti tik tuo pasipriešinimu, kurio tikslas buvo kovoti su abiem okupantais – nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga – dėl Latvijos nepriklausomybės atkūrimo, iš šios kategorijos išbraukiant vietos komunistų pogrindį⁷⁰.

Autoriaus nuomone, tikslų ir svarų mokslinį apibrėžimą galima pateikti apsvarsčius šias klausimų grupes: 1) ką reikėtų laikyti svarbiausiais pasipriešinimo judėjimo bruožais: patį pasipriešinimą okupantų režimui ar norimą pasiekti tikslą; 2) kaip būtų galima apibrėžti trumpalaikę pasipriešinimo veiklą, neapibrėžus ilgalaikių politinių tikslų (mobilizacijos sabotavimo, žydų, karo belaisvių ir kitų persekiojamų asmenų slėpimo, ekonominio sabotažo ir t. t.); 3) nuo kurio momento įvairūs veiksmai prieš okupacinę valdžią gali būti vadinami „pasipriešinimu“ ir kada – „pasipriešinimo judėjimu“; 4) koks terminas turi būti vartojamas Lenkijos Armijos krajos narių veiklai Latvijoje karo metais apibūdinti. Jų tikslas buvo Lenkijos nepriklausomybės atkūrimas; kai kurie šios armijos nariai netgi siekė, kad Latvijos teritorijos, kuriose gyvena lenkai, būtų prijungtos prie Lenkijos; 5) kaip reikėtų pavadinti tuos vietos gyventojų organizuotus ginkluotų partizanų dalinius (skirtingus nuo Sovietų Sąjungos infiltruotų), kurių tikslai buvo kitokie nei būrių, kovojusių dėl Latvijos nepriklausomybės⁷¹.

Norint atsakyti į šiuos ir kitus klausimus, reikia atlikti kruopštų ir daug laiko reikalaujantį darbą, išnagrinėti daugybę karo

meto dokumentų: pokario nacių bei sovietų okupacinės valdžios ir represinių institucijų, taip pat sąjungininkų bei neutralių valstybių žvalgybos tarnybų ir užsienio reikalų institucijų dokumentus, išsklaidytus po daugelį fondų, esančių Latvijos, Rusijos, Vokietijos ir kitų Vakarų valstybių archyvuose⁷², pasipriešinimo judėjimo medžiagos originalus⁷³ bei pasipriešinimo judėjimo dalyvių atsiminimus⁷⁴, papasakotus arba užrašytus po karo tremtyje arba Latvijoje, atkūrus nepriklausomybę. Tik laikantis profesionalių mokslinių kriterijų ir suradus teorinio bei empirinio istorijos aspektų pusiausvyrą, bus įmanoma sukurti sistemą, kaip nagrinėti ir aiškinti didelės apimties istorinius šaltinius apie pasipriešinimo judėjimą nacių okupuotoje Latvijoje, laisvą ir nuo istorinių stereotipų, ir nuo šių dienų politinių tendencijų.

Todėl gali būti, kad tikrasis Baltijos valstybių pasipriešinimo judėjimo istorinis pobūdis ir esmė geriausiai būtų atskleisti ne stengiantis pabrėžti individualias judėjimo savybes pagal nūdienos ideologinę sampratą, o veikiau mėginant įvairų jo turinį ir veiklą aiškinti kuo labiau atsižvelgiant į to meto istorinę padėtį. Taikydami tokį metodą galbūt suvoksime, kad visiškai tiksli nėra nė viena ankstesnė interpretacija: nei dabartinis historiografinis požiūris, kad pasipriešinimo judėjimu galima vadinti tik pasipriešinimo okupacinei valdžiai veiksmus, kuriais siekiama atkurti nepriklausomybę, nei ankstesnis požiūris, kad buvo atskiri – „tautinis“ ir „sovietinis“ – judėjimai. Abu paaiškinimai neatskleidžia daugialypės pasipriešinimo skalės, jie apima tik vieną ar dvi jo išraiškas. Todėl „pasipriešinimo judėjimo“ sąvoką reikia apibrėžti iš naujo. Ateityje dar yra ką tirti.

Nuorodos

¹ V. Rolmane, „The Resistance in Latvia during the Nazi Occupation (July 1941–May 1945)“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius, 1999, p. 131–148; A. Zunda, „Resistance against Nazi German Occupation in Latvia: Positions in Historical Literature“, *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991* (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 14), Riga, 2005, p. 148–158; „Resistance to the Nazi Occupation“, D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda, *History of Latvia. The 20th Century*, Riga, 2006, p. 293–302.

² [A. Neparts], „Pretestības kustība“, *Latvju Enciklopēdija*, Stokholma, 1952–1953, 3. sēj., lpp. 2010.

³ U. Neiburgs, „Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācija laikā (1941–1945)“, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 2000, Nr. ½, lpp. 43–58.

⁴ A. Neparts, *Pretestības kustība* [Milford, 1953], Latvijos okupācijas muzejus (LOM), Latvijos pasipriešinimo judējimo asociācijas archyvas (LPKDA).

⁵ R. G. Waite, „Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944)“, *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.), Rīga, 2004, lpp. 154–176; B. M. Felder, „Die Spreu vom Weizen trennen... Die Lettische Kartei-Pärkonkrusts im SD Lettland 1941–1943“ Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003. Varas patvaļa, Rīga, 2004, lpp. 47–68.

⁶ Latvijos valstybinis istorijos archyvas (LVVA), f. P-69, ap. 1, b. 26; f. P-82, ap. 1, b. 39; f. P-252, ap. 1, b. 26; f. P-1026, ap. 1, b. 7 ir t. t.; Bundesarchiv, Berlin (BA), R 6/14, R 6/45, R 6/165, R 6/167, R 6/306, R 58/223, R 90/4 etc.

⁷ Latvijos mokslų akademijos archyvas (LMAA), f. 40, ap. 5, b. 1–3; Latvijos valstybinis archyvas (LVA), f. 1986, ap. 1, b. 62, 25231 ir t. t.

⁸ *Latvijos Centrālās padomes 1944. gada 17. marta memorands* [Latvijos centrīnēs valdybos 1944 m. kovo 17 d. memorandumas], Latvijos karo muzejus (LKM), Inv. nr. 5-22742/1437-DK.

⁹ K. Kangeris, „Die organisierte flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944. Von Amerikanern finanzierte Aktionen“, *Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia*, Stockholm, June 7–11, 1985; L. Siliņš, *The Latvian Central Council and boats to Sweden*, Uppsala, 2000.

¹⁰ „Latvijas Centrālā padome un ģenerāļa Jāņa Kureļa grupa“, Dz. Ērglis, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lapauses*, Rīga, 2003, lpp. 61–93.

¹¹ A. Zunda, „Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā“, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959.gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.), Rīga, 2004, lpp. 235.

¹² D. Ērglis, „Latvijas Centrālās padomes un Lietuvas pretestības kustības sadarbība nacistiskās Vācijas okupācijas laikā (1943–1945)“, *Acta Baltica* '99, Kaunas, 1999, lpp. 199–203; „Resistance Contacts with Opposition Movements in Neighboring and Other Countries Abroad“, A. Bubnys, *Nazi Resistance Movement in Lithuania 1941–1944*, Vilnius, 2003, p. 116–148.

¹³ *Latvia under German occupation: 1941–1943*, Washington, 1943, p. 111–112.

¹⁴ BA, R 6/165, S. 99–100, R 6/45, S. 1–12, 30–37; Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 3377, ap. 58, b. 268; LVA, f. 1986, ap. 1, b. 99; ap. 2, b. P-10448.

¹⁵ LVA, f. 1986, ap. 2, b. P-10448, t. 1, l. 167; t. 2, l. 347.

¹⁶ D. Ērglis, op. cit., lpp. 201.

¹⁷ B. Kalniņš, *Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi*, Stokholma, 1956, lpp. 203.

¹⁸ National Archives II, College Park, MD (NA), Record Group 226, Entry 16, Box. 817, 67897 C.

¹⁹ D. Ērglis, op. cit., lpp. 20.

²⁰ E. Andersons, L. Siliņš u. c., *Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945*, Uppsala, 1994, lpp. 51.

²¹ BA, R 6/165, S. 99–100, R 6/45, S. 1–12.

²² Ibid., R 6/45, S. 30–37.

²³ A. Bubnys, op. cit., p. 128–129.

²⁴ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 268, l. 96–97.

²⁵ Ibid.

²⁶ E. Andersons, L. Siliņš u. c., *Latvijas Centrālā padome*, lpp. 76.

²⁷ Ibid., lpp. 76–77.

²⁸ BA, R 6/165, S. 99–100.

²⁹ A. Neparts, op. cit.

³⁰ *Kāda cilvēka dzīve. Klāva Lorenca atminas*, Rīga, 2005, lpp. 388.

³¹ Ē. Jēkabsons, „Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944)“, *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.), lpp. 266–269.

³² *Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945: What Did America Know?*, edit. Andrew Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 5), Riga, 2002.

³³ *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm*, compiled and edited by Thomas Remeikis, Vilnius, 2005.

³⁴ *Tootan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valit-sus 1940–1992*, Tartu, 2004.

³⁵ A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*, Chicago, 1998, p. 163–173; T. Remeikis, „Introduction“ *Lithuania under German Occupation 1941–1945. Despatches from US Legation in Stockholm*, p. 4–10.

³⁶ E. Uustalu, „The National Committee of the Estonian Republic“, *Journal of Baltic Studies*, 1976, No. 7, p. 210–217; E. Sarv, „Eesti Vabariigi konti-nuuiteet 1940–1945“, *Tootan ustavaks jāāda... Eesti Vabariigi valit-sus 1940–1992*, p. 15–25.

³⁷ L. Siliņš, *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās*, Rīga, 2001, lpp. 111–234; U. Neiburgs, „Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi“, *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.), Rīga, 2005, lpp. 369–392.

³⁸ K. Kangeris, „The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Problem of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries“, *Modern Europe after Fascism 1943–1980*, vol. 1, New York, 1998, p. 739–740.

³⁹ L. Siliņš, op. cit., lpp. 189–190.

⁴⁰ U. Neiburgs, „Latviešu Nacionālistu savienība un laikraksts „Tautas Balss“ pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā (1941–1942)“, *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata. 2006. Karš pēc kara 1944–1956*, Rīga, 2007, lpp. 28–57.

⁴¹ Huverio karo, revolūcijas un taikos archyvas, Stanford (HI), Voldemārs Salnais, Box. 1.

⁴² G. C. Chalou, *The Secrets War: The Office of Strategic Services in World War II*, Washington, 2002.

⁴³ NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll. 16.

⁴⁴ Ā. Jansons, „Latvijas vēstures patiesība in arhīvos“, *Intervija ar K. Kangeri, Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2000, 29. maijs.

⁴⁵ LVVA, f. P-252, ap. 1, b. 26; Kansallisarkisto, Helsinki (KA), Gustaf Mannerheimin arkisto, Kirjeenvaihto, Gustavs Celmiņš.

⁴⁶ *Brīvā Latvija. Latvju Raksti*, 1943–1944, Nr. 1–13.

⁴⁷ B. Kalniņš, op. cit., lpp. 202–203; *Kāda cilvēka dzīve*. Klāva Lorenca atmiņas, lpp. 388.

⁴⁸ A. Neparts, *Atmiņas par okupācijas laiku (1940–1945)*, Milforda, MI. 1998, LKM, Inv. Nr. 5-602-DK/p.

⁴⁹ BA, R 58/223, S. 133–134.

⁵⁰ LVVA, f. 293, ap. 1, b. 1557, l. 8; b. 2438, l. 40; L. Sēja, *Nāves ēnas ielejā*, 1955 (HI, Indulis Ronis, Box. 1).

⁵¹ T. Bower, *The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup*, London, 1989, p. 43–44.

⁵² A. Dravnieks, *Kureliešu traģēdija*, Latvija, 1951, 7. janvāris.

⁵³ LVA, f. 1986, ap. 1, b. 99, t. 2, l. 117.

⁵⁴ E. Andersons, L. Siliņš u. c., op. cit., lpp. 285–292.

⁵⁵ *U.S. War Department, SSU Unit. War Report of the OSS*, vol. 2, New York, 1976, p. 261.

⁵⁶ J. Dzintars, „Pret ko bija vērsta latviešu buržuāzijas „nacionālā opozīcija“, *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1968, Nr. 9, lpp. 3–12; to paties, „Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā“, *ibid.*, 1982, Nr. 10, lpp. 52–69.

⁵⁷ V. Samsons, „Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prethitleriskās cīņas vēstures izpētē“, *ibid.*, 1974, Nr. 2, lpp. 3–23; to paties, *Naida un maldu sliksnā: Ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā*, Rīga, 1983, lpp. 194–207.

⁵⁸ H. Biezais, *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki*, Itaka, 1991; *Pāri jūrai 1944./45. g.*, sast. V. Lasmane, Stokholma, 1993; E. Andersons, L. Siliņš u. c., op. cit.; L. Siliņš, *Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās*, Rīga, 2001.

⁵⁹ LVA, f. 1986, ap. 1, 2.

⁶⁰ D. Ērglis, op. cit., lpp. 175–202.

⁶¹ U. Neiburgs, „Latvijas Centrālās padomes darbības izvērtējums“, rec. grām. Dz. Ērglis, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lapas*, Rīga, 2003; *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2003. Pakta zona*, Rīga, 2004, lpp. 286–298.

⁶² LOM, LPKDA.

⁶³ U. Neiburgs, „Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)“, *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.), Rīga, 2007, lpp. 122–170.

⁶⁴ „Likums par nacionālās pretošanās kustības dalībnieka statusu“, *Latvijas Vēstnesis*, 1996, 10. maijs.

⁶⁵ W. Rings, *Kollaboration und Widerstand. Europa im Krieg 1939–1945*, Zürich, 1979; W. Röhr, „Okupa-

tionspolitik und Widerstandskampf“, *Europa unter Hakenkreuz: Analysen, Quellen, Registre*, Band 8 (zugleich Ergänzungsband 2): *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Berlin, 1996, S. 173–220; *Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*, hrsg. Wolfgang Benz, Berlin, 1996, etc.

⁶⁶ K. Kangeris, „Divas okupācijas: pretošanās“, *Diena*, 1999, 21. augusts.

⁶⁷ [A. Zunda], „Pretestība nacistiskajam okupācijas režīmam“, *Latvijas vēstures apcerējumi: No 1940. gada līdz mūsdienām*, Rīga, 1990, lpp. 70; U. Neiburgs, D. Ērglis, „Nacionālā un padomju pretošanās kustība – kopīgais un atšķirīgais (1941–1945)“, *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.), Rīga, 2001, lpp. 267–329.

⁶⁸ Ē. Jēkabsons, *Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944)*, lpp. 240–276.

⁶⁹ M. Vestermanis, „Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā“, *Mazākumtautības Latvi-*

jā. Vēsture un tagadne, Rīga, 2007, lpp. 234–248.

⁷⁰ I. Feldmanis, „Latvija nacistiskās okupācijas varā (1941–1945)“, *Latvijas Vēsture*, 2004, Nr. 1, lpp. 91–104; A. Zunda, „Nacionālā pretestības kustība nacistu okupācijas režīmam Latvijā (1941–1945)“, *ibid.*, 2007, Nr. 4, lpp. 65–73.

⁷¹ U. Neiburgs, „Pretošanās kustība nacistu okupētajās Baltijas valstīs (1941–1945): teorētiskās problēmas un praktiskie risinājumi“, Referāts Latvijas Vēsturnieku komisijas starptautiskajā konferencē „Baltija Otrā pasaules kara laikā (1939–1945)“, Rīgā, 2007. gada 6.–7. novembrī.

⁷² Public Record Office, Kew Garden, Surrey (PRO), Foreign Office 370, 371, 490 etc.; NA, Record Group 59, 165, 226 etc.

⁷³ Latvijas Ārlietu ministrijas arhīvs (LĀMA), „Londonas arhīvs“, 225., 247. kaste u. c.; LVVA, f. 293, ap. 1, b. 537; ap. 2, b. 115; ap. 3, b. 78 l. u. c.

⁷⁴ HI, Voldemārs Salnais, Box. 1, Leonids Siliņš, Box. 1 etc.

Gauta 2008 08 08

Latvijos okupācijas muzejus,
Šauliņ a. 1, Ryga

Uldis Neiburgs

THE RESISTANCE MOVEMENT IN LATVIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1945): RESEARCH PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS

Summary

Unlike their counterparts in the majority of Western European states, where the recovery of their national freedom could be achieved along with the defeat of Hitler's Germany, members of the Latvian resistance movement were forced to work under much more difficult conditions when struggle against one occupying power did not directly lead to the restoration of their sovereignty, this struggle taking place under the threat of the return of the other occupation rule. In the situation when the weakening of the Nazi Germany's armed forces in their fight against the Soviet Union was not in the interests of the resistance movement. Part of this movement did participate in military reconnaissance and the collection of weapons and ammunition. The majority of its members were engaged in the dissemination of oral and written information, hampering the execution of the orders of the occupation rule. They tried to use their positions in the interests of the Latvian people by consolidating public commitment to a free and independent state of Latvia.

In the documents uncovered up to now testimony about several resistance groups like the Latviešu Nacionālistu savienība (Latvian Nationalist Union), Brīvā Latvija (Free Lat-

via), Latvijas Vanagu organizācija (Latvian Hawks), Jaunpulki (New Regiments), Latvijas Sargi (Latvian Guards) and others can be found. There were many clandestine newspapers "Latvija" (Latvia), "Tautas Balss" (People's Voice), "Latviešu Ceļš" (Latvian Way), "Brīvā Latvija. Latvju Raksti" (Free Latvia. Latvian Articles), "Lāčplēsis" (Bear tearer), "Par Latviju" (For Latvia). They addressed the most unpopular decrees of the German policy and condemned the collaboration of Latvians with the occupation power.

From the summer of 1943 on, the former Latvian ambassador in Stockholm, Voldemārs Salnais, became actively interested in the situation in Nazi-occupied Latvia and saw the necessity to organize a centralized national resistance movement. At the same time, related activities in Latvia took place. Leonids Siliņš, an advance person of the Central Council of Latvia (CCL), crossed the Baltic on 22 July 1943 to establish contacts. The CCL was formally established in Riga on 13 August 1943 by representatives of the four largest political parties: the Latvian Social Democratic the Workers Party, the Farmers Union, the Democratic Centre and the Christian Farmers Party of Latgale. The leader of the CCL was Professor Konstantīns Čakste.

The CCL supported the re-establishing of a democratic and independent Latvia on the principles of the constitution adopted in 1922. In March 1944, the CCL developed a political memorandum that was signed by 188 Latvian political and public figures, former ministers, members of parliament, university professors, clergymen, lawyers etc. This document was a declaration of the efforts of the Latvian people against the policies of the Nazis, and a declaration of independence for the governments of the Western powers.

At the time when one occupation rule in Latvia was being replaced by another the CCL turned out to be unable to form a capable-of-action provisional government of Latvia and to implement plans of receipt of military assistance from abroad. Thus it could not efficiently utilize the military potential of General Janis Kurelis' group and other Latvian units for possible recovery of Latvia's independence either. After the Germans liquidated the core of the Kurelians in November of 1944, only soldiers of the battalions under Lieutenant Roberts Rubenis actively joined in the fight against them. Eight leading Kurelian officers were sentenced to death by an SS and police court in Liepāja on 18 November 1944. Over 1,300 men were arrested and sent to concentration camps in Germany. With the defeat of the Kurelians, the Germans dealt a significant blow to the national resistance movement.

During the war, the Latvian national resistance movement maintained contact in every possible way with similar resistance movement groups and organizations in Estonia and Lithuania. Likewise, on certain occasions they also tried to establish relations with resistance group members from several other Nazi-occupied European nations. However, the resistance movement in Latvia, Lithuania and Estonia did not manage to achieve their ultimate purpose, which was to restore the independence of the Baltic States. This was impossible in the political situation when the two military powers, Nazi Germany and the Soviet Union, controlled the Baltic States.

All three Baltic resistance movements had close contacts with former ambassadors of these countries in Stockholm, who in turn sought liaison with the British (SIS) and American (OSS) secret services, supplying them with information on the situation in the German occupied territory in the Baltic States. In general the Western secret services received many valuable documents from the Baltic resistance movements, which contained information about the developments in the Nazi-occupied territories. Irrespective of this, the USA and the UK were not ready to give anything tangible in return, having acquiesced to the Baltic States remaining part of the USSR after World War II.

Unlike the history of the resistance movements in Western Europe, the historiography about the resistance movements in the Nazi-occupied Baltic States during World War II has not yet established clear-cut scholarly criteria. Only during the past decade, following the collapse of the Soviet totalitarian system and its ideologised historiography, has it

become possible to approach this theme objectively and in terms of academic research. Recent historiography debate in Latvia has dealt with the issue of definitions: should the term resistance include only those groups that had declared their readiness to fight against both Nazi Germany and the Soviet Union for the reestablishment of independent Latvia, or should it also include the local Communist underground as well as Soviet partisans?

In the author's opinion, a precise and justified scholarly definition must be based on the consideration of the following sets of questions: What should be regarded as the primary characteristic of a resistance movement: resistance to the occupation regime as such or the goal that it wants to achieve? How should short-term resistance activities without defined long-term political goals (sabotage of mobilization, hiding of Jews, prisoners of war and other persecuted people, economic sabotage, etc.) be defined? From which moment on can various actions against the occupation authorities be designated as resistance and when as resistance movement? What term is to be used to describe the activities of members of the Polish Armia Krajowa in Latvia during the war? (Their goal was the restoration of Polish independence; some of them even aimed at annexing Latvian territories with the Polish population to Poland.) How should one designate those left-leaning armed partisan units or underground groups organized by local inhabitants (as distinct from those were infiltrated from the Soviet Union) with aims differing from the groups fighting for Latvia's independence?

Only by following professional academic criteria and finding a balance between the theoretical and empiric side of history will it be possible to create a framework for investigating and interpreting a wide range of historical sources about the resistance movement in the Nazi-occupied Baltic States, which will be free from both historical stereotypes and today's political trends. Therefore it is possible that the true historical character and the essence of the resistance movements in the Baltic States can be best revealed not by attempting to point out their individual characteristics as they appear from today's ideological interpretation, but rather by trying to interpret their diverse content and activities as far as possible from the point of view of the concrete historical situation at that time.

Using this approach we may come to an understanding that neither of the former interpretations is quite precise, namely neither the recent historiographic view that only those manifestations of resistance that were directed against both occupying powers for the restoration of independence can be designated as resistance movement in Latvia, nor the formerly held view about separate "national" and "Soviet" resistance movements. Both interpretations restrict the multiple spectrum of resistance to only one or two of its expressions. Therefore a redefinition of "resistance movement" is called for. There is room for research work to be carried out in the future.